

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТИПОВИХ СЛОВТВІРНИХ ПАРАДИГМ ДІЄСЛІВ *ВЕЗТИ*/ВОЗІТИ, *НЕСТИ*/НОСІТИ

При основоцентричному студіюванні дериваційних актів увага надається пізнавальним процесам людської діяльності. Вихідне слово-мотиватор виступає «володарем» базової семантики, яка неоднаково транспонується у наборі словотвірних значень (СЗ) похідних. «Кожне похідне слово відображає підсумки реченнево-розумової, пізнавальної та номінативної діяльності людини, тому, досліджуючи похідні слова *in nascendi*¹, ми отримуємо можливість розмірковувати про те, які особливості цієї діяльності...» [4, 21].

Дієслова з семантикою руху належать до того пласту лексики, який не залишається поза увагою дослідників. Так, словотвірні особливості парних дієслів руху описані в межах їх словотвірних гнізд (М. П. Лесюк) [6], досліджено закономірності префіксальної сполучуваності дієслів руху (Н. В. Ляхно) [5], порівнювались словотвірні парадигми (СП) дієслів руху в українській і польській мовах (Л. В. Сегін) [9]. Словотворчий потенціал дієслів *везти/возити, нести/носити* з урахуванням семантики та валентних характеристик твірного ще не був окремим предметом наукової розвідки, що і зумовлює **актуальність** роботи.

Об'єктом аналізу є дієслова *везти/возити, нести/носити* (які є компонентами лексико-семантичної групи (ЛСГ) «рухаючись, змінювати своє місцезнаходження та розташування кого-, чого-небудь») та їх похідні на першому ступені деривації.

Предмет дослідження – реалізація словотвірної спроможності обраних для аналізу дієслів.

Мета роботи – виявити й описати структурно-семантичні параметри СП вербативів *везти/возити, нести/носити*. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- окреслити семантико-валентні параметри твірних;
- встановити СЗ, маніфестовані похідними;
- дослідити засоби реалізації СЗ;
- виявити провідні чинники, що детермінують дериваційну поведінку твірних;
- порівняти активність дієслів одно- та різноспрямованого руху у породженні дериватів.

Пари *везти/возити* і *нести/носити* різняться між собою способом переміщення, а члени пари відрізняються одне від одного спрямованістю руху (див. Таблицю 1). Наявність семи технічного способу переміщення у дієслів *везти/возити* сприяє активності у продукуванні похідних із СЗ «знаряддя для виконання дії» (45 похідних).

Таблиця 1.

Відмінне у семантичній структурі твірних

сема дієслово	Спосіб		Спрямованість	
	природний	технічний	одно-	різно-
<i>везти</i>		+	+	
<i>возити</i>		+		+
<i>нести</i>	+		+	
<i>носити</i>	+			+

Лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) дієслів² *нести 2* («з великою швидкістю нести, пересувати кого-, що-небудь») та *носити 2* («те саме, що нести 2, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках») стали базою для утворення ЛСВ вербативів *нести́ся 1, носити́ся 1* («рухатися з великою швидкістю»), напр. : *Сагайда, розчервонівшись, теж носився з сокирою по вогневій, хвацько накидався на дерева* (О. Гончар). Спостерігаємо нейтралізацію об'єктної валентності, яка переводить ці лексичні постфіксальні новотвори до площини ЛСГ з семантикою «рухаючись, змінювати своє місцезнаходження».

Як зазначає В. В. Грещук, суттєвим і вагомим щодо вивчення функціонального навантаження твірного в дериваційних процесах є тісно пов'язані з загальнокатегоріальною й лексичною семантикою твірного його семантико-синтаксичні позиції в реченні, які для словотвору важливі не самі по собі, а через свої валентні особливості [2, 10]. Обрані для аналізу вербативи становлять ядро ЛСГ «рухаючись, змінювати своє місцезнаходження та розташування кого-, чого-небудь» і характеризуються частотою вживання (використовуються у повсякденному вжитку), стилістичною нейтральністю та простою структурою, тому наявність / відсутність дериватів з тим чи іншим СЗ детермінується виключно провідними семантико-валентними характеристиками ви-

хідних одиниць. Глибинній актантній рамці дієслів *везті/возіти*, *нести/носити* властива така будова: **S-D-O-I-A-X-Y**, де S – суб'єкт руху, D – дія (рух), O – об'єкт, I – засіб переміщення, A – адресат, X – вихідний та Y – кінцевий пункти руху. Окремі дослідники (напр., А. П. Загнітко) виділяють ще одну (сьому) позицію – шлях руху [3, 295]. У сучасній українській мові семивалентні предикати – це валентна межа дієслівної сполучуваності з непередкатними іменниками [1, 272]. Облігаторними для аналізованих дієслів є лівобічна суб'єктна та правобічна об'єктна субстанційні валентності.

СП досліджуваних дієслів представлені тризонною структурою (субстантивна, ад'єктивна, вербальна). Реалізація словотворчого потенціалу відбивається у різноманітних СЗ. На думку В. В. Грещука, ті семантичні величини, яким приписують статус словотвірних, є не чим іншим, як узагальненим лексичним значенням ряду слів. [2, 37].

У роботі використано поняття різних типів валентності (субстанційна, векторна, результативна, темпоральна, ступеня інтенсивності і міри виконання дії) [7]. В деяких випадках окремі валентності можуть бути дериваційно не виражені, проте неможливе існування похідних, значення яких не продиктоване актантною структурою твірного [8, 164].

Субстантивна зона. Цей блок формують два типи словотвірних значень: транспозиційні – «опредметнена дія» – та мутаційні – «суб'єкт дії», «період дії», «знаряддя для виконання дії», «об'єкт дії» та «місце дії».

Деривати зі СЗ «*опредметнена дія*» зафіксовані лише від дієслів різноспрямованого руху: *носити* – *носіння*, *ношення*, *возіти* – *возіння* (суфіксальний спосіб творення: **-інн-**, **-енн-**).

СЗ «*суб'єкт руху*» конкретизується трьома підзначеннями:

– «узагальнений суб'єкт руху»: *носій*, *носільник*; *возій*, *возільник* (і *возільник*)³.

Словотвірні підзначення «виконавець-спеціаліст» та «виконавець-неспеціаліст» представлені композитними утвореннями. Структура таких субстантивів містить вказівку на конкретний об'єкт переміщення і схематично виглядає так: O+interfix+V+suff (O – об'єкт, який переміщують, V – дієслівний корінь):

– «*виконавець-спеціаліст*»: *зброєносець 1*, *мечоносець 1*, *щитоносець 1*, *книгоноша*, *листоноша*. Лексема *міхоніша 1* («той, хто водить сліпого і носить мішок») характеризує суб'єкта як постійного, довготривалого виконавця дії, пор.: *міхоніша 2* («той, хто носить мішок під час колядування» – дія відбувається раз у рік).

– «*виконавець-неспеціаліст*»: *водонос*, *звіздонос*, *лампонос*, *лампоноша*, *міхоніша 2*, *прапорносець 1*; *солевоз*, *сіновоз*, *молоковоз 1а*, *дрововоз*, *водовоз*, *возівода*, *мінвоз 2*. Ці похідні можна описати за допомогою займенниково-співвідносного речення типу «той, хто здійснює переміщення», наприклад: *лампонос* – «той, хто носить лампи», *дрововоз* – «той, хто возить дрова» тощо.

СЗ «*період дії*» репрезентовані похідними *коповіз* і *коповізиця* («вивезення хліба з поля після жнив»). Ці деривати позначають приблизний час дії (– «після того, як відбулись жнива»). Очевидно, що мала продуктивність похідних, які відображають часові межі переміщення, зумовлена відсутністю потреби у таких новотворах.

Наявність засобу переміщення не завжди фіксована словесно, пор.: *Данило розповідав, що тих діточок глухої ночі везуть на вантажівці до товарного вокзалу десь поблизу Сіверського Дінця, подалі від сторонніх очей і з ранку до вечора возили з полів снопи пшениці, ячменю, гороху* (С. Талан «Розколоте небо»). Лексичне значення дієслова *возіти* експлікує, що переміщення об'єкта здійснюється за допомогою транспортних засобів. Дієслово *носити* містить сему «природний спосіб переміщення», тому й не виявляє великої активності у творенні похідних зі значенням інструментальності. Потреба у додатковому знарядді для виконання дії (для дієслів із семою «природний спосіб») виникає тоді, коли об'єкт переміщення надто важкий і виходить за межі фізичної сили суб'єкта, пор.: *За районним центром був розміщений концтабір для радянських військовополонених. Жінки ходили туди, носили полоненим хліб, варену картоплю* (С. Талан «Не вурдалаки») і *Одна черга, друга, третя, але ніхто з повстанців не звернув на те ані найменшої уваги, ніякого тобі сполоху, вони й далі носили на зігнутих карках важезні мішки, і за тими мішками не видно було їхніх голів* (В. Шкляр «Маруся»).

СЗ «*знаряддя для виконання дії*» поділяється на два підзначення:

– «*знаряддя узагальненого типу*»: *ноші*, *носільки*; *віз*, *візник 2* («найманий кінний екіпаж»), *повіз*, *повозка*, *возовік* («кінь для перевезення важкого вантажу»), *ваговіз* і *ваговоз 1* («вантажний автомобіль, грузовик»), *важковоз* («назва породи коней, здатних перевозити значні вантажі»), *електровоз*, *гіровоз*, *мотовоз*, *паровоз*, *турбовоз*, *тролейвоз*, *тепловоз*;

– «*знаряддя конкретного типу*»: *водовозка 1*, *водовозка 2* («кінь, який возить воду»), *молоковоз 1*, *зерновозка*, *чавуновіз* і *чавуновоз*, *шлаковоз*, *цементовоз*, *фермовоз*, *рудовоз*,

бензовоз, стоговіз, автовоз, аміаковоз, бетонвоз, бітумовоз, вуглевоз, газовоз, гноївковоз, землевоз, зерновоз, кабелевоз, контейнеровоз, лісовоз («транспорт для перевезення лісу» (тобто зрубаних дерев як матеріалу)) *металовоз, мінераловоз* («спеціальна ємність на автомобільній, тракторній тязі для перевезення мінеральних добрив і розсіювання їх у полі»), *міновоз 1, нафтовоз, панелевоз, рибовоз і рибовіз*.

Семантику лексем *бомбовоз* та *кулеметовоз* («бречка, тачанка зі встановленим там кулеметом») недостатньо описати перифразою «транспорт, що перевозить об'єкт, названий іменною частиною композита», оскільки таке тлумачення буде не цілком правильним. Подаємо ширше тлумачення цих субстантивів з метою коректного розуміння їх семантики: *бомбовоз* – повітряний транспорт, обов'язковим атрибутом якого є боеприпаси на борту, *кулеметовоз* – транспорт із встановленим кулеметом. Частково семантика руху відбита у структурі цих похідних, хоча основною метою такого транспорту є не переміщення встановлених на борту об'єктів, а деструкція чогось за допомогою цих об'єктів.

Пасивність вихідних одиниць у словотворенні зафіксована у реалізації СЗ «*об'єкт дії*» (*ноша*) та «*місце дії*» (*возвіз, озвіз, узвіз* («дорога, підйом»)).

Аналізовані похідні виявляють великий дериваційний потенціал, проте зреалізують його не завжди. Наявність об'єктної валентності базових одиниць прогнозує творення похідних з то-тожним СЗ, проте фіксуємо лише один новотвір *ноша* («речі, які хтось несе або які призначені для перенесення»). Переміщення об'єктів здебільшого здійснюється на необмеженому просторі (причому простір руху може змінюватися впродовж виконання дії). Можливість множини варіацій на означення назв місця детермінує малу продуктивність похідних з таким СЗ.

Способом реалізації похідних субстантивного блоку виступають: суфіксація (*-ій-, -льник-, нульовий суфікс*); основоскладання + інтерфіксація (*о,е*) + суфіксація (*нульовий суфікс, -ець*); конфіксація (*воз-, оз-, уз- + нульовий суфікс*).

Ад'єктивний блок. Найменше похідних представлено в ад'єктивному блоці. Інструментальна валентність реалізується у СЗ «*ознака за дією об'єкта, який призначений для її виконання*»: *везучий* («який добре везе», пор. : *везучий кінь, везуча машина*). СЗ «*ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього*» представлено дієприкметником *несений*. Способом реалізації СЗ є суфіксація (*уч-, -ен-*).

Вербальний блок. Найбільша активність досліджуваних твірних простежується у вербальному блоці. Способами реалізації СЗ цього блоку є: префіксальний, постфіксальний та префіксально-постфіксальний.

Про реалізацію аспектно-результативної валентності йде мова тоді, коли деривати постають перед нами у «чистому вигляді», тобто не марковані додатковими обставинами, які виникли після завершення дії (СЗ «*переміщуючи, доставити кудись*»): *одвезті, відвезті, довезті 1, 2, завезті 2, звезті 3, надвезті, перевезті 2, підвезті 1, провезті, повезті 2, принесті 1, перенесті 2, пронесті 1, 1а, привезті, вінести 1а, вивезти 3, 3б, віднести 1, донести 1, занести 1, наднести, піднести 1*.

Девербативи, значеннева структура яких містить додатковий відтінок результативності переміщення, є маніфестаторами СЗ «*виконуючи переміщення, зазнати певного наслідку*»: *довозітися 1* (переміщуючи, зазнати неприємностей), *заносити 2* (переміщуючи, заколисати (дитину)), *завезті 1* (переміщуючи, доставити не туди, куди потрібно), *завозити 2* (переміщуючи, загубити), *внести 1* (і *унести 1*) (переміщуючи, втомитись).

Різноманітні напрями руху у просторі репрезентовані такими СЗ похідних:

– «*переміщення по вертикалі*»: *вивезти 3а, звезті 2, знесті 2, знесті 5*;

– «*переміщення навколо*»: *обвезті, обнести 1*;

– «*переміщення об'єкта в середину (у межі) чогось / з середини (з меж) чогось*»: *внести 1* (і *унести 1*), *ввезті* (і *увезті*), *вивезти 1, 2, вінести 1*.

СЗ «*переміщення об'єкта через що-небудь*» представлено двома похідними: *перевезті 1, перенесті 1*.

Темпоральна валентність відображає різноманітні часові модифікації руху, транспонуючись у таких СЗ:

– «*почати виконувати дію*»: *завозити 1, повезті 1, понесті 1*;

– «*виконувати дію певний час*»: *носітися 2, поносити 1, проносити 2, возітися 1, повозити 1, провозити, пронесті 2, підвезті 1б*;

– «*завершити виконувати дію*»: *відносити, доносити 1, відвозити*.

На стику локально-часових модифікацій перебуває значення «*обрамлене переміщення*» (*звозити 2*). Таке похідне охоплює відразу три фази переміщення (почати везти – везти певний час до встановленого кінцевого пункту – привезти назад до вихідної точки руху) і повертає об'єкт у стартову локацію.

Валентність міри виконання дії об'єктивують дієслова, які виражають кількісні модифікації дії:

- СЗ «**кількісний вияв переміщення**»: *звезті 1, навезті, нанесті 1, звозіти 1* (діал.), *знести 1, навозіти, наносити*;
- СЗ «**додатковий кількісний вияв переміщення**»: *підвезті 2* «доставити, додаючи до привезеного»;

Утворення девербативів із СЗ «**дистрибутивність дії**» забезпечується об'єктною та локальною валентностями твірних: *віносити 3, вивозити 1, перевозити, переносити 1, повозити 3, поносити 2* (перемістити все); *рознести 1, розвезті 1, обнести 2* (доставити у різні пункти призначення).

Таблиця 2.

Кількісна характеристика похідності

твірне	<i>везті</i>	<i>возіти</i>	<i>нести</i>	<i>носити</i>	
зона					
субстантивна	0	60	0	19	
ад'єктивна	1	0	1	0	
вербальна	28	13	23	10	
кількість похідних	29	73	24	29	155

Отже, СП досліджуваних слів характеризуються тризонною структурою. Найменша дериваційна активність твірних дієслів виявлена в ад'єктивному блоці, субстантивний та вербальний блоки характеризуються більшою кількістю конститuentів (див. Таблицю 2). Семантичні метаморфози маніфестовані у низці СЗ: «опредметнена дія», «суб'єкт дії», «об'єкт дії», «знаряддя для виконання дії», «період дії», «місце дії», «ознака за дією об'єкта, який призначений для її виконання», «ознака об'єкта за дією, яка спрямована на нього», «переміщуючи, доставити кудись», «виконуючи переміщення, зазнати певного наслідку», «переміщення по вертикалі», «переміщення навколо», «переміщення об'єкта через що-небудь», «переміщення об'єкта в середину (у межі) чогось / з середини (з меж) чогось», «почати виконувати дію», «виконувати дію певний час», «завершити виконувати дію», «обрамлена дія», «кількісний вияв переміщення», «додатковий кількісний вияв» та «дистрибутивність дії». Жодне з аналізованих дієслів не утворює похідних з усіма типовими СЗ.

Основними способами реалізації СЗ є: субстантивний блок – суфіксація (інн-, -енн-, -ій-, -льник-, нульовий суфікс, -ник-), композиція основ (+ інтерфікс о, е + суфіксація), конфіксація (префікс + суфікс); ад'єктивний блок – суфіксація (-уч-, -ен-), дієслівний блок – префіксальний (ви-, в- (у-), об-, за-, пере-, до-, од-, при-, про-, по-, з-, на- від-, роз-, над-, під-), постфіксальний (-ся), префіксально-постфіксальний (модель «префікс + ся»). Найпродуктивнішим способом словотворення, як бачимо, виступає префіксація.

Головними факторами, що впливають на словотворчу активність є семантика та валентні параметри вихідних одиниць. Оскільки аналізовані вербативи є частотними нейтральними лексемами, то пасивність у продукуванні тих чи інших похідних пояснюємо відсутністю комунікативної потреби в утворенні дериватів. Дієслова односпрямованого руху виявили високу активність в утворенні похідних вербального блоку, вербативи різноспрямованого руху продемонстрували великий потенціал у продукуванні конститuentів субстантивного блоку.

Перспективи подальшого студювання вбачаємо у дослідженні дериваційної спроможності інших груп вербативів із семантикою руху.

Примітки

1. З лат. *in statu nascendi* – «у стані зародження».
2. Лексичні значення твірних та похідних подаємо за 11-томним Словником української мови.
3. Слова типу *возільник* і *возільник*, *чавуновізі* і *чавуновозі* і т. под. вважаємо фонетичними варіантами однієї лексеми, які репрезентують звукове варіювання в певній морфемі слова без зміни його лексичного та словотвірного значень. Але (!): *носій* і *носільник* – це структурно-різні типи деривати в межах одного СЗ.

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – Київ: Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.

3. Загнітко А. П. Теоретична грамматика української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – 437 с.
4. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. / Е. С. Кубрякова. – Москва: Наука, 1981. – 200 с.
5. Лахно Н. В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. В. Лахно. – К., 2006. – 19 с.
6. Лесюк Н. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Языки народов СССР / украинский язык” / Н. П. Лесюк. – К., 1982. – 24 с.
7. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: автор. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. “Русский язык” / Т. С. Морозова. – М., 1980. – 20 с.
8. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования / Т. С. Морозова // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М. : Наука, 1981. – С. 162-174.
9. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Л. В. Сегін. – Донецьк, 2003. – 20 с.

Анотація. У статті окреслено валентні характеристики дієслів *везті/возіти, нести/носити*; описано структуру їх типових словотвірних парадигм; виявлено набір словотвірних значень, реалізованих похідними; встановлено кількісний склад кожної структурної зони; визначено чинники, які впливають на реалізацію дериваційного потенціалу твірних слів.

Ключові слова: валентність, словотвірна парадигма, дериваційний потенціал, твірне слово, похідне слово, словотвірне значення.

Summary. In the article characteristics of valence of verbs to carry, to transport are outlined. The structure of their typical word-building paradigms is described. Word-building paradigms of studied words are characterized by three-zone structure. The smallest derivative activity of offormative verbs are found in adjectival zone. Substantival and verbal blocks are characterized by a large number of constituents.

The continuum of word-building meanings, which realized by derivatives, is established. Word-motivator is the "owner" of basic semantics which transposes differently in the set of word-building meanings of derivatives. Semantic transformation are presented in the following structural word meanings: «abstracted action», «an agent», «the object of action», «the instrument», «locale», «time, period of action», «the attribute for objects action that is designed for its implementation», «attribute of the object by action, which is aimed at him», «to deliver anywhere by moving», «to move around», «begin to perform the action», «to perform the action for some time», «complete to perform the action» and many others. The number of members of each structural zone is determined. None of the analyzed verbs does not form derivatives of all typical word-building meanings. The primary means of realization of word-building meanings are: substantival zone – suffixation, composition of bases, prefix + suffix; adjectival zone – suffixation, verbal zone – prefixation, postfix and prefix + postfix. The most productive way of derivation is prefixation.

Factors that affect on the realization of the derivational potential of offormative words are found. The main factors are the semantics and valence parameters of generators. The passivity in the production of certain derivatives explains due to the lack of communication needs in the formation of derivatives. Verbs of unidirectional movement showed high activity in the formation of derivatives in verbal zone. Verbs of multi-directional movement demonstrated great potential in producing constituents in substantive zone.

Key words: valency, word-building paradigm, word-building potential, offormative word, derivative word, word-building meaning.

Отримано: 22.02.2015 р.